

UOT 94 (479.24)**AZƏRBAYCAN İQTİSADİYYATINDA NEFT VƏ QEYRİ-NEFT
SƏNAYE SAHƏLƏRİNİN XÜSUSİ ÇƏKİSİ (2003-2018-ci illər)****A.CƏFƏRLİ*****Bakı Dövlət Universiteti******aytenjafarli@bsu.edu.az***

Məqalədə ilk dəfə olaraq Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin hakimiyyəti dövründə sənayenin neft və qeyri-neft sahələri qarşılıqlı müqayisəli şəkildə araşdırılmış, mətbuatda dərc olunan məlumatlarla birlikdə statistik göstəricilər və bu istiqamətdə nəşr olunmuş kitablardakı nəzəri məlumatlardan istifadə edilmişdir. Məqalədə sənayenin qeyri-neft sahəsinin 2003-2013-cü ildəki inkişafı ilə 2013-2018-ci ildəki inkişafı arasındakı fərqlər və bu fərqləri yaradan səbəblər öz əksini tapmışdır. Eyni zamanda araşdırmada neft sənayesinin inkişaf dinamikası haqqında da məlumat vardır.

Açar sözlər: Azərbaycan, iqtisadiyyat, neft sənayesi, qeyri-neft sənayesi, inkişaf

2020-ci ilin mart ayından Azərbaycanda dünyanın hər yerini cənginə almış koronavirus pandemiyasının yayılması və bu zaman Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin başçılığı ilə bu bəlanın qarşısının alınması üçün həyata keçirilən müxtəlif istiqamətli tədbirlər bir daha göstərdi ki, Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün neft sənayesi qədər qeyri-neft sənayesi də olduqca əhəmiyyətlidir. Bu istiqamətdə araşdırmaların az olduğunu da nəzərə alsaq, məqalənin aktual olduğu qədər də zəruri olduğu qənaətinə gələ bilərik.

27 sentyabr 2020-ci ildən etibarən Azərbaycanda Vətən müharibəsi baş verdi. 44 günlük bu müharibədən Azərbaycan ordusunun qalibiyyətinin əsas səbəblərindən biri də Azərbaycan Müdafiə Sənayesində istehsal olunan yerli hərbi təchizat və silahlardan istifadə olmuşdur. Bu bir daha Prezidentimizin qeyri-neft sənayesinə önəm verməsinin səbəbini və əhəmiyyətini sərgiləyir. Çünki Müdafiə sənayesi qeyri-neft sənayesinin, demək olar ki, bütün sahələrinin kompleks iştirakı ilə təşəkkül tapmışdır. Burada yüngül sənaye məhsullarından ağır sənaye və maşınqayırma sənayesinə qədər bütün sahələr kompleks şəkildə əhəmiyyətli rola malikdir. Ona görə də qeyri-neft sənayesi, onun sahələri və ona neft sənayesinin əsas təsirlərinin araşdırılması olduqca böyük əhəmiyyətə malikdir və müasir dövrümüz ilə də səsleşir. Onu da vurğulamaq

lazımdır ki, sənayenin həm neft, həm də qeyri-neft sahələri bir-biri ilə olduqca sıx bağlıdır və birinin inkişafı digərinin inkişafından birbaşa asılıdır.

İqtisadiyyatımızın neft sektoru ilə paralel olaraq qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi 2003-cü ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti seçilən İlham Əliyevin də daim diqqət mərkəzində olmuşdur. O, 20 sentyabr 2004-cü il “Əsrin müqaviləsi”nin 10-cu ildönümünə həsr olunmuş təntənəli mərasimdəki çıxışında demişdir: “Biz iqtisadiyyatımızı elə şaxələndirməliyik ki, o, təkcə neft amilinə söykənməsin. Bunun üçün çox geniş tədbirlər görülür və Azərbaycan iqtisadiyyatının qeyri-neft sektoru uğurla inkişaf edir. Gələcəkdə bu, bizə imkan verəcəkdir ki, ölkəmizin hər bir bölgəsi, rayonu inkişaf etsin. Amma bütün bunların təməlində neft amili durur. Neftdən əldə olunan gəlirlər də çox səmərəli şəkildə qorunub saxlanılır və onlardan istifadə edilir” [1, 271]. Bu nitqində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin bir daha hər iki sahənin bir-birindən asılı olduğunu, onlardan birinin digərinə təkanverici qüvvə ola biləcəyini söyləmişdir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 27 sentyabr 2004-cü il tarixli fərmanı ilə “Neft və qaz gəlirlərinin idarə olunması üzrə uzunmüddətli strategiya” təsdiq olunmuşdur [3, 122]. Bu fərmanda əsas diqqət neftdən gələn gəlirin qeyri-neft sektoruna yönəldilməsi nəzərdə tutulurdu. Hazırda bu fərmanın yerinə yetirilmiş olduğunu söyləmək mümkündür, çünki əvvəlki illərlə müqayisədə qeyri-neft sektorumuz dəfələrlə inkişaf etmişdir.

2003-2010-cu illərdə neft sənayesi və onun iqtisadiyyatda çəkisi. 2000-ci illərin əvvəllərində Azərbaycan iqtisadiyyatının əsas sahələrindən birini Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin daim diqqət mərkəzində olan və sürətlə inkişaf edən neft sənayesi təşkil etmişdir. 2003 - 2006-cı illərdə istehsal edilən ümumi sənaye məhsulunun 61%-dən çoxu mədəncixarma sənaye sahəsinin payına düşürdü. 2006-cı ildə Azərbaycanda 32 milyon ton neft çıxarılmışdı [2, 376]. Neft sənayesindən əldə edilən gəlirlərin qeyri-neft sənayesinin inkişafına yönəldilməsi tezliklə öz nəticəsini verməyə başladı. Azərbaycanda yeni zavod və fabriklər açılmasına başlandı və bir çox müəssisələr isə yenidən quruldu. Ölkəmizdə yeyinti sənayesinin inkişafı üçün əhəmiyyətli hesab oluna biləcək “Xaçmaz rayonu Qafqaz Konserv Zavodu” istehsal gücünü artırmaq üçün yenidən quruldu [1, 264]. 7 dekabr 2004-cü il tarixində “Azərbaycan xalça sənətinin qorunması və inkişaf etdirilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununun qəbul olunması və 2005-ci il fevral ayının 7-də həmin qanunun tətbiq edilməsi haqqında ölkə prezidentinin fərmanı toxuculuq sənayesi sahəsində atılmış mühüm addım olub, qeyri-neft sənayesinin inkişaf etdirilməsinə istiqamətlənmişdi [5].

2006-cı ildə Bakı-Tiflis-Ceyhan və Bakı-Tiflis-Ərzurum kəmərlərinin inşası ilə Azərbaycan bölgənin və dünyanın neft və qaz ixrac edən ölkəsinə çevrildi [2, 376]. Ölkəmizdə qeyri-neft sənayesinin inkişafı üçün bir sıra əhəmiyyətli tədbirlər həyata keçirildi. 23 mart 2006-cı il İmişli rayonunda Şəkər zavodunun açılması yeyinti sənayesində, 13 aprel 2006-cı il tarixində Şəki Kərpic Zavodunun

fəaliyyətə başlaması isə tikinti sənayesində istehsalın həcmi artırıldı [1, 225]. Ölkədə istehsal olunan bəzi sənaye məhsulları getdikcə idxal məhsullarına tələbatı azaldı və bu da özlüyündə iqtisadiyyatımızın daha da güclənməsinə səbəb oldu.

23 avqust 2007-ci ildə "Azərişənaatservis" MMC-nin şpal zavodunun fəaliyyətə başlaması həm tikinti, həm də nəqliyyat sənayesi sahələri üçün böyük əhəmiyyət kəsb etmişdir. Buna baxmayaraq, həmin ildə də qeyri-neft sənayesi, neft sənayesinin inkişafına görə geri qalırdı. Ona görə də Azərbaycan Respublikasının prezidenti İlham Əliyevin Bakıda XIV Beynəlxalq "Xəzər Neft, Qaz, Neftayırma və Neft Kimyası - 2007" Sərgisi və Konfransının açılış mərasimindəki çıxışında bildirirdi ki, "İndi əsas məqsədimiz qeyri-neft sektorunun inkişafıdır. Neftdən əldə olunan gəlirləri də həm sosial məsələlərin həllinə, həm də nəhəng infrastruktur layihələrinə, qeyri-neft sektorunun inkişafına yönəldirik" [1, 209].

Ötən illərlə müqayisədə 2008-2010-cu illərdə Azərbaycan Respublikasının prezidenti İlham Əliyev sənayenin qeyri-neft sahəsinin inkişafına istiqamətlənən çoxlu sayda tədbirlər həyata keçirmişdir. Ölkədə 3 mart 2008-ci il Gəncə Polad Kompleksinin və Detal Alüminium Zavodunun təməli qoyulmuş, 2009-cu ildə nəqliyyat sənayesi istiqamətində uğurlu tədbirlər həyata keçirilmiş, 2010-cu il iyul ayında Masazır Duz zavodu, 14 oktyabr tarixində Yevlaxda "Azərtoxum" MMC müəssisəsi fəaliyyətə başlamışdır. Masazır Duz zavodunun açılışındakı nitqində prezident bir daha qeyri-neft sahəsinin ölkənin iqtisadi siyasətinin əsas prioritet məsələlərindən biri olduğunu vurğulamışdır [1, 173-175]. Bu da Azərbaycanda həm ağır sənayenin, həm də aqrar və yeyinti sənayesinin inkişafı üçün zəmin yaradıldığını göstərir. Ümumiyyətlə, 2010-cu ili sənayenin qeyri-neft sahəsinin inkişafı üçün uğurlu illərdən biri hesab etmək olar. Bu ildə neft sənayesinin inkişafının təməli olan neft hasilatı 51 milyon tona çatmışdı. Nəticədə, Azərbaycanda neft hasilatı əvvəlki illərlə müqayisədə 5,6 dəfə artmış oldu [4].

2011-2018-ci illərdə qeyri-neft sənayesinin inkişaf tendensiyası. 2011-2014-cü illər Azərbaycan neft sənayesi üçün bir necə əhəmiyyətli hadisələrlə yadda qaldı. Azərbaycan qazının Avropaya çıxarılması istiqamətində tədbirlər həyata keçirildi, Trans - Anadolu Qaz Kəməri (TANAP) və Trans - Adriatik Qaz Kəməri (TAP) layihələrinin həyata keçirilməsi ilə bağlı müxtəlif müqavilələr bağlandı. Bunların içərisində ən əhəmiyyətlisi Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin "XXI Əsrin Müqaviləsi" adlandırdığı Yekun İnvestisiya Qərarıdır. Bu sənəd 2013-cü il dekabrın 17-də Bakıda Azərbaycan, Albaniya, Bolqarıstan, Gürcüstan, Xorvatiya, Monteneqro dövlət və hökumət başçıların, İtaliyanın xarici işlər naziri, Türkiyənin enerji və təbii sərvətlər naziri, ABŞ prezidentinin enerji məsələləri üzrə müşaviri və Avropa İttifaqının enerji məsələləri üzrə komissarının iştirakı ilə imzalanmışdır [2, 377]. Azərbaycan dövləti bu illərdə də neft sənayesindən gələn gəlirin çox hissəsini qeyri-neft sahəsinin inkişafına yönəlmiş, 2013-cü ildə bu sahəyə qoyulan investisiyanın həcmi 36 milyard manatı ötmüşdür. 6 may 2011-ci ildə Ağcabədi rayonunda "Atena" süd məhsulları kombinatı fəaliyyətə başlamış, 23 sentyabr 2011-ci ildə Xaçmaz Kondensator

zavodu yenidən qurulmuş, 17 noyabr 2011-ci il tarixində Şəki şərab zavodu açılmış, 19 dekabr 2011-ci ildə Sumqayıtda karbamid istehsalı zavodunun təməli qoyulmuşdur [1, 129-139]. 30 may 2012-ci il Naxçıvan sement zavodu, 10 iyul 2012 tarixində Azərbaycanda Qaradağ Metal Konstruksiyalar zavodu fəaliyyətə başlamışdır. 2012-ci ilin 19 dekabr tarixində Prezident İlham Əliyev Bakı Bərk Məişət Tullantılarının Yandırılması zavodunun açılışında və Balaxanı Sənaye Parkının təməlqoyma mərasimində iştirak etmişdir [1, 65, 93].

2013-cü ildə ölkə ərazisində sənayenin də daxil olduğu ümumi qeyri-neft sektorunda 32637.9 milyon manatlıq əlavə dəyər yaradılmış və bu əlavə dəyərdə qeyri-neft sənayesinin xüsusi çəkisi 8.2% təşkil etmişdir. Qeyri-neft sənayesi ÜDM-in artımına 0.2 faiz bənd, qeyri-neft ÜDM-in artımına 0.4 faiz bənd, sənayenin 1.2% artımına isə 0.4 faiz bənd müsbət töhfə vermişdir. Qeyri-neft sənayesində yaradılan əlavə dəyərin strukturunda mədənçixarma sənayesinin xüsusi çəkisi 2.4% və ya 63.9 milyon manat, emal sənayesinin xüsusi çəkisi 53.2% və ya 1419.3 milyon manat, elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatının xüsusi çəkisi 41.7% və ya 1111.3 milyon manat, su təchizatı, tullantıların təmizlənməsinin xüsusi çəkisi isə 2.7% və ya 71.9 milyon manat təşkil etmişdir. Həmçinin 2013-cü ilin yanvar-dekabr aylarında qeyri-neft sənayesində 6776.6 milyon manatlıq məhsul istehsal edilmiş və əvvəlki ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 4.8% artmışdır. Qeyd olunan dövrdə qeyri-neft sənayesində istehsal edilən məhsul ölkə üzrə bütün sənaye məhsullarının 20.1%-ni təşkil etməklə, əvvəlki ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə onun payı 0.7 faiz bənd artmış, sənayenin 1.8% artımına qeyri-neft sənayesi 0.9 faiz bənd müsbət töhfə vermişdir. Qeyri-neft sənayesinin alt sahələri üzrə sənayenin artımına ən çox müsbət töhfə verən sahə qeyri-neft emal sənayesi (0.7 faiz bənd) olmuşdur. Qeyri-neft emal sənayesinin alt sahələri üzrə sənayenin artımına ən çox qida məhsulları istehsalı (0.3 faiz bənd) və tikinti materialları istehsalı (0.2 faiz bənd) sahələri təsir göstərmişdir. Yanvar-dekabr ayları ərzində qeyri-neft sənayesinin artımına qeyri-neft emal sənayesi 3.8 faiz bənd, elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı sahəsi 0.8 faiz bənd, su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı sahəsi 0.4 faiz bənd müsbət töhfə vermişdir. Hesabat dövründə qeyri-neft sənayesinin artımına ən çox müsbət töhfə verən qeyri-neft emal sahələri qida məhsulları istehsalı (1.6 faiz bənd), tikinti materialları istehsalı (1.0 faiz bənd) və maşın və avadanlıqların istehsalı (0.6 faiz bənd) sahələri olmuşdur [6]. 2013-cü ildə Kürdəmir heyvandarlıq və süd kompleksinin yeni qablaşdırma sahəsi, Şirvan şəhərində "Cənub" Elektrik Stansiyası, Qazax Sement Zavodunun yeni istehsal xətti, Sumqayıtda "Gilan" Tekstil Parkının, Hacıqabul rayonundakı "Gilan" Keramik Parkında seramik plitələr istehsalı zavodunun Qəbələ heyvandarlıq südçülük kompleksinin fəaliyyətə başlaması [1, 15, 37-38] qeyri-neft sənayesinin inkişafının bariz nümunəsi sayıla bilər. Bu da ötən onillik ilə müqayisədə qeyri-neft sahəsinin inkişaf səviyyəsinin əsas göstəricisidir. 04 iyun 2013-cü il

tarixində ölkəmizdə XIX Azərbaycan Beynəlxalq Qida Sənayesi və VII Azərbaycan Beynəlxalq Kənd Təsərrüfatı sərgiləri keçirilmiş və Prezident İlham Əliyev də həmin sərgilərdə iştirak etmişdir [1, 23].

2014-2018-ci illərdə neftin dəyərinin aşağı düşməsinə baxmayaraq, qeyri-neft sektoru sürətlə inkişaf etmiş və bu bölmənin iqtisadiyyatdakı həcmi artmışdır. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 2014-cü ildə də “Bizim uğurlu inkişafımız qeyri-neft sənayesinin inkişafı ilə təmin edilmişdir” prinsipini əsas götürərək müvafiq sərəncamları ilə bu sahəyə xüsusi diqqətin göstəricisi kimi 2014-cü ili “Sənaye ili” elan etmişdir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin tərəfindən 2014-cü ilin dekabrında Sənayenin inkişafına dair 2015-2020-ci illəri əhatə edən Dövlət Proqramı təsdiq edilmişdir. Bu proqramda qeyri-neft sənayesinin həcmünün artırılmasına xüsusi diqqət yetirilmişdir. Proqramda sənaye sahələrinin modernləşdirilməsi və təkmilləşdirilməsi ilə bərabər, qeyri-neft sənaye sahələrinin ixrac potensialının artırılması da nəzərdə tutulurdu. Həmçinin Prezidentin “Sənaye müəssisələrinin yaradılması və təşkili haqqında” 8 oktyabr 2014-cü il tarixli fərmanı ilə ölkədə sənaye məhəllələrinin yaradılması davamlı prosesə çevrilmişdir [7].

2015-ci ildə neftin qiymətinin kəskin səviyyədə aşağı düşməsi ilə bağlı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev öz çıxışında demişdir: “2015-ci ildə neftin qiyməti kəskin şəkildə aşağı düşmüşdür, üç dəfə aşağı düşmüşdür. Bunu ilin əvvəlində təsəvvür etmək mümkün deyildi. Ancaq bu, reallıqdır və yenə də Azərbaycanda aparılan düşünülmüş iqtisadi siyasət nəticəsində iqtisadi artım təmin edildi, Azərbaycanda qeyri-neft sektoru inkişaf etdi. Xüsusilə qeyri-neft sənayesinin 7 faizdən çox artması məni xüsusən sevindirir” [8]. Bu artım göstəricisi Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin qeyri-neft sektorunu daim diqqət mərkəzində saxlamasının və qeyri-neft sənaye sahələrinə xüsusi diqqət ayırmasının nəticəsidir.

Statistikaya əsasən, 2016-cı ildə Azərbaycanda iqtisadi artım 3,1 faiz, ölkə üzrə ümumi daxili məhsul istehsalı 50 milyard dollar təşkil etmişdir. Onu da xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, bu artım əsasən qeyri-neft sektorunda əldə olunmuşdur. Həmçinin 2016-cı ildə qeyri-neft iqtisadiyyatı 4 faizdən çox olmuş və onun iqtisadiyyatda çəkisi 70 faizə çatır. İl ərzində sənaye istehsalı 2,1 faiz, qeyri-neft sənayesi isə 7,7 faiz artmışdır. Əlavə dəyərin 33,7 faizi sənayedə, 13,7 faizi tikintidə, 9,9 faizi ticarət, nəqliyyat vasitələrinin təmiri, 5,9 faizi kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq, 5,5 faizi nəqliyyat və anbar təsərrüfatı, 2,0 faizi informasiya və rabitə, 18,7 faizi isə digər sahələrdə əldə olunmuşdur [8].

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 5 may 2016-cı il tarixli sərəncamı ilə xalça istehsalı sahəsində sürətli inkişaf başlanmış, paytaxt və bölgələrdə xalça emalatxanalarının təşkili, onların avadanlıqla təminatı, infrastrukturunun yaxşılaşdırılması işləri genişlənmiş, “Azərçalça” MMC yaradılmışdır [5]. Statistik məlumatlara görə qeyri-neft sənayesi istehsalı 2015-ci

ildə 8.4 %, 2016-cı ildə 4.8%, 2017-ci ildə 3.7%, 2018-ci ildə 9.1% artmışdır. 2018-ci ildən etibarən Azərbaycanda minik və yük avtomobillərinin istehsalının həcmi artmış, “Xəzər” avtomobil zavodunda 1600-dən çox avtomobil istehsal olunmuş, 400-dən çox sifariş qəbul edilmişdir [7].

Nəticə. Əldə olunmuş bütün materialları müqayisə edərək belə nəticəyə gəlmək olar ki, Azərbaycanda qeyri-neft sənayesinin inkişafı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin uğurlu siyasəti nəticəsində təmin olunmuşdur. 2010-cu ilə qədər inkişaf etməyə başlayan qeyri-neft sənayemiz 2010-cu ildən etibarən öz inkişafını sürətləndirmişdir. Qeyri-neft sənayesinin inkişaf etməsində əsas maliyyə qaynağı neft sənayesində əldə olunmuşdur. Bu da neft və qeyri-neft sənaye sahələrinin qarşılıqlı şəkildə inkişafını zəruri edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan 2013-2003: əsrə bərabər illər. İqtisadiyyat inkişaf və tərəqqi amili kimi. Bakı: Şərq-Qərb, 2013, 276.
2. Azərbaycan tarixi. M.Q.Abdullayevin redaktorluğu ilə. Bakı: Bakı Universiteti, 2019, 414 s.
3. Ulduzov H.R. Azərbaycanın neft sənayesi və neft strategiyasının əsasları. Bakı: Elm, 2013, 137 s.
4. Respublika qəzeti. 24 dekabr, 2019-cu il, s. 8
5. Səs qəzeti, 5 aprel 2017-ci il, s. 10
6. Qeyri-neft sənayesi. Azərbaycan Respublikası Sənaye Nazirliyi.
<https://www.economy.gov.az/article/development-of-non-oil-industry-in-january-march-2012/22065>. Yenilənilib: 05.02.2014 13:11. Baxılıb: 07.08.20.
7. Səs qəzeti. 31 may 2019-cu il, s. 5
8. Respublika qəzeti. 07 Yanvar 2016, s. 1

УДЕЛЬНЫЙ ВЕС НЕФТЯНАЯ И НЕНЕФТЯНАЯ ПРОМЫШЛЕННОСТИ В ЭКОНОМИКЕ АЗЕРБАЙДЖАНА (2003-2018 гг.)

А.ДЖАФАРОВА

РЕЗЮМЕ

В статье проводится сравнение нефтяная и не нефтяная промышленность во время правления нынешнего президента Азербайджана Ильхама Алиева. При этом автор использовал статистические показатели и теоретическую информацию в книгах, изданных в этом направлении, а также информацию, опубликованную в прессе. В статье отражены различия в развитии не нефтяная промышленность в 2003-2013 гг. и в 2013-2018 гг. и причины этих различий, в то же время исследование дает информацию о динамике развития нефтяной промышленность.

Ключевые слова: Азербайджан, экономика, нефтяная промышленность, не нефтяная промышленность, развитие

SPECIAL WEIGHT OF OIL AND NON-OIL INDUSTRY IN AZERBAIJAN'S ECONOMY (2003-2018)

A.Jafarova

SUMMARY

The Paper deals with the compare of the oil and non-oil industries during the rule of the current President of Azerbaijan, Ilham Aliyev. In this case, the author used statistical indicators and theoretical information in books published in this direction, along with information published in the press. The article reflects the differences between the development of the non-oil industry in 2003-2013 and in 2013-2018 and the reasons for these differences. At the same time, the study provides information on the dynamics of development of the oil industry.

Keywords: Azerbaijan, economy, oil industry, non-oil industry, development